

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ПАНАСА САКСАГАНСЬКОГО

У статті аналізуються джерела формування світогляду видатного українського актора і режисера Панаса Карповича Саксаганського (Тобілевича), його становлення як особистості і митця.

Ключові слова: Панас Саксаганський, формування світогляду, історія українського театру

Постать Панаса Карповича Саксаганського (Тобілевича) становить великий інтерес для сучасної історичної науки, оскільки його багатогранна діяльність донині не стала предметом комплексного та об'єктивного дослідження. Праці, написані в радянський період, характеризуються суб'єктивними оцінками, тому автор ставить за мету провести дослідження, позбавлене ідеологічних штампів. Актуальність вивчення життя та діяльності видатного українського актора і режисера Панаса Саксаганського в умовах культурного відродження України стає очевидною.

Панас Карпович Саксаганський (Тобілевич) народився в селі Кам'яно-Костувате Бобринецького повіту (тепер Миколаївської області) в родині управителя поміщицького маєтку Карпа Адамовича Тобілевича. Рід Тобілевичів колись належав до польської шляхти (прадід Семен і дід Адам мали невелике землеволодіння), але ще десь у другій половині XVIII століття несподівано збіднів. Після другого польського повстання 1830 – 1831 років було видано наказ, який зобов'язував шляхту, яка не мала доказів шляхетського походження, приписатися до будь-якої верстви, а вже потім доводити свої права на дворянство. До таких шляхтичів належав і Карпо Адамович Тобілевич. За наполяганням батька старший син Іван довго займався цією справою. Але зважаючи на те, що в написанні прізвища Тобілевичів трапилося розходження (в старих документах було написано “Тубілевич” або “Тобулевич”, а в нових – “Тобелевич”), його клопотання було відхилене, (через багато років ця історія була покладена в основу сюжету комедії Івана Карпенка-Карого “Мартин Боруля”). Карпо Адамович одержав у спадщину тільки документи про приналежність роду Тобілевичів до дворянства: грамоту за підписом дванадцяти дворян про те, що родина вела спосіб життя, властивий дворянам, та герб Тривдар, який нагадував про героїчні вчинки предків у військових походах. Ці документи не мали ніякого значення і Тобілевичі не могли користуватися тими привілеями, які були надані дворянам в царській Росії.

Мати Панаса Саксаганського, Євдокія Зіновіївна Садовська, походила з козацького роду Катеринославської губернії, з містечка Саксагані. Вона була кріпачкою і служила у панів Золотницьких. Карпо Адамович в той час був у них прикажчиком. Він викупив її з кріпацтва, одружився з нею і оселився поблизу містечка Малої Виски (тепер Кіровоградщина), де служив управителем поміщицького маєтку.

Всього у родині Тобілевичів було шестеро дітей: п'ятеро синів і одна дочка. Найстарший син – Іван, другий – Михайло (помер в роки революції), третій – Петро (теж помер в 1908 році), четверта – сестра Марія, п'ятий – син Микола, шостий – Панас. Четверо з них стали згодом визначними діячами українського театру. Іван, який взяв собі псевдонім Карпенко-Карий, був актором, а також писав драматичні і комедійні твори в реалістичному стилі. Микола, який взяв собі на честь матері прізвище Садовський, та Панас, відомий під псевдонімом Саксаганський, були знаменитими акторами і режисерами. Сестра Марія (Садовська-Барілотті) стала відомою співачкою і артисткою. Кожен з них зробив вагомий внесок в розвиток українського театру.

Природний акторський талант батьків сприяв розвитку живої уяви дітей. Ще змалку в них виховувалася цікавість до пісень та художнього слова. Найперші враження дитинства, про які розповідає Панас Карпович Саксаганський, пов'язані з його, так би мовити, першими "сценічними виступами": "Я, тоді ще зовсім малий хлопчик, щось співаю, декламую, розказую, танцюю або передражняю чию-небудь ходу та мову. Ясно чую знайомі слова мого батька. Він так часто говорив мені їх: "Ану, Фаня, утни нам що-небудь, заспівай, або потанцюй"¹. Тоді Панас, радіючи з батьківської уваги до нього, співав, танцював, декламував вірші, розповідав казки, ілюструючи їх відповідними рухами, мімікою та змінами голосу. Саме з цих перших дитячих вражень, вважає Панас Карпович, і зародився його потяг до акторства. Дружній сміх усіх тих, хто слухав його, захоплював його до нових виступів. Так, ще в ранньому дитинстві, у нього почав виявлятися інтерес і нахил до відображення.

Малий Панас з раннього дитинства потрапив у своєрідну театральну атмосферу. За свідченням Івана Карповича Карпенка-Карого, в домі його батька нерідко можна було почути розмови гостей про українські вистави мандрівних труп Жураховського і Млотковського, що гастролювали у невеликих містах України – Бобринці, Єлисаветграді, Новомиргороді, Вознесенську тощо. Під час розмов імітувалися окремі сцени, співали "Віють вітри", "Видно шляхи полтавські", "Петрусь", часто цитували фрази Шельменка і возного (головних героїв "Шельменка-денщика" і "Наталки Полтавки").

Взагалі сім'я відіграла чи не найголовнішу роль у виборі Саксаганським життєвого шляху.

Цікавість до театру, до сценічного відображення пробудила у своїх дітях Євдокія Зіновіївна. Працюючи у панів, вона всюди подорожувала з ними, а тому мала можливість відвідувати разом з ними різні театральні вистави, які в ті часи ставили у різних містах України трупи Млотковського і Жураховського. Пани Золотницькі любили театр і часто відвідували його. Спогади про всі ці спектаклі залишилися у Євдокії Зіновіївни на все життя. Вона знала напам'ять всю п'єсу "Наталка-Полтавка", вміла цікаво розповідати окремі ролі та відображати різних дійових осіб. Вона мала чудовий слух і голос, і навчила своїх дітей співати всі мелодії з "Наталки-Полтавки", а також велику кількість українських народних пісень. Євдокія Зіновіївна часто розповідала зміст інших п'єс, які вона бачила, імітувала гру акторів і співала пісні, передаючи голосом найтонші почуття героїв твору. "Я теж учився співчувати героям і ненавидіти злих, що робили героїв нещасними. Завдяки моїй матері мої старші брати, сестра Марія і я знали всю "Наталку" напам'ять. Мати моя любила театр і своїми цікавими оповіданнями про нього збудила цікавість до сценічних вистав і в нас, дітях. Згодом це зацікавлення перейшло в палку любов."² Коли старший син Іван заснував аматорський гурток, мати підтримала його. В домі Тобілевичів часто відбувалися репетиції і Євдокія Зіновіївна намагалася не пропускати жодної вистави.

Щоправда, були і зворотні впливи. Батько Панаса Карповича не любив театру і вважав його не вартим уваги. Він хотів, щоб його сини обрали собі професію, яка б забезпечила їм матеріальний добробут, тобто стали військовими або чиновниками. Для того, щоб дати своїм дітям освіту, Карпо Адамович Тобілевич не шкодував нічого. "Сусідні панки, економист з навколишніх сіл, сміялись з його старої, витертої одежі: – "І не соромно тобі, Карпо, – говорили, – у тебе такі діти, а така шапка." "Тим-то в мене й такі діти, що така шапка!" – відповідав батько, сміючись"³. Ця відповідь характеризує Карпа Адамовича, як справжнього батька, а також як дотепну, кмітливу і енергійну людину. Він то вигадував *perpetuum mobile*, то проводив розкопки, шукаючи якісь скарби, а потім розповідав про ці пригоди різні смішні історії. Сам Карпо Адамович, за спогадами його сучасників, вмів розказувати історії, викликаючи у слухачів почуття відповідні до того, якою була історія: веселою чи сумною. Таким чином, він не меншою мірою, ніж матір, став причиною того, що його діти полюбили художній спів, художнє оповідання і взагалі художнє слово. "Розказуючи нам про значення Тараса Шевченка, – писав Саксаганський, – він вчив нас розумно проказувати його вірші. Співаючи разом з матір'ю, він навчав нас народним пісням, розказував про минуле нашої країни, висвітлював тяжке, залежне від панів становище селян і навчав нас прагнути науки, освіти, бо вона одна, казав він, може вивести нас з темноти"⁴.

Панас Карпович не тільки запам'ятав багато оповідань, які чув у дитинстві від батька, але й засвоїв його манеру розповідати. Пізніше, під час роботи в театрі, він використовував бать-

кові життєві спостереження над людьми і властивостями їхніх характерів. Батькові характеристики допомагали Саксаганському краще зрозуміти характери тих персонажів, які йому потрібно було відображати на сцені. У своїх спогадах Панас Карпович пише, що головним натхненником його сценічних виступів був батько, який ще з дитинства привчив свого сина виступати.

З 1865 року Саксаганський навчався у Бобринецькій повітовій школі, де успішно закінчує три класи. Здобувши початкову освіту, він вступив до німецької школи Шрейтеля в Єлисаветграді (тепер Кіровоград), де учні вивчали російську, німецьку, французьку і латинську мови, закон Божий, чистописання і арифметику.

У 1870-х роках сім'я Тобілевичів переїхала жити до Єлисаветграду. Тут брат Іван Тобілевич заснував гурток аматорів сценічного мистецтва, у якому був режисером. Прибуток з вистав йшов на допомогу бідним учням. Гурток працював досить серйозно. На тиждень ставили не менше двох вистав. Клуб мав власний оркестр. Після кожної вистави влаштовували вечір з танцями. Отже, гурток мав не тільки мистецький, але й просвітницький характер.

У цей час в Єлисаветграді відкрилася земська вища реальна школа. Сюди й вступив Панас Карпович разом зі своїм братом Миколою, що перевівся з Херсонської гімназії. Перебування у вищій школі мало для юного Панаса Тобілевича надзвичайно важливе значення. На відміну від школи Шрейтеля навчання тут було поставлене значно краще, але Саксаганський вчився погано, оскільки весь свій вільний час проводив у аматорському гуртку брата, а також відвідував різні театральні вистави.

Через багато років, уже на схилі свого життя, Панас Карпович згадував добрим словом своїх вчителів – викладача природознавства Блізніна, вчителя французької мови Блюменфельда, вчителя російської словесності Михайлова, математиків Пржишиховського, Бучинського, Петрушевського та лектора з географії Леймака, які залишили певний слід у його житті.

Багато вчителів реальної школи також брало участь у виставах. Репертуар театрального гуртка складався переважно з таких п'єс: "Наталка-Полтавка", "Сватання на Гончарівці", "Шельменко-денщик", "Шельменко – волосний писар", "За Німан іду", "Кум мірошник", "Іди, жінко, в солдати", "Покійник Опанас", "Ой, не ходи, Грицю". Ці вистави мали великий успіх.

Слід зазначити, що Єлисаветград в той час був одним із центрів культурного, зокрема театального життя південної України. Тут був театр, який спочатку належав Трамбіцькому, потім перейшов до Зібіна, від нього до Кузьміцького, а потім до якоїсь компанії. В цьому театрі завжди грала російська трупа, але вона зазвичай не витримувала сезону. Від однієї з таких російських труп відійшов Марко Лукич Кропивницький. Влітку 1875 року він гастролював у Галичині в театрі "Руської бесіди" під керівництвом відомої артистки Теофіли Романович. Прибувши до Єлисаветграду, став режисером в аматорському гуртку Івана Карпенка-Карого. Коли готувалася якась нова п'єса, Панас і Микола Тобілевичі завжди були присутні на репетиціях і розшукували потрібний для спектаклю реквізит.

Незабаром Саксаганський познайомився із відомим українським композитором і перекладачем старогрецької поезії на українську мову Петром Івановичем Ніщинським, який до того ж був керівником Одеського аматорського драматичного гуртка, що давав вистави українською мовою. На відзнаку шевченківських роковин єлисаветградські аматори вперше поставили "Вечорниці" Ніщинського під керівництвом автора. Саксаганський виконував сольну партію.

Марко Кропивницький, з яким у братів Тобілевичів зав'язалася дружба, ще більш розпалив у них інтерес до театального мистецтва. Панас Карпович у своїх мемуарах писав, що в той час Марко Лукич був їхнім ідеалом. Багато епізодів довголітньої дружби з Кропивницьким Саксаганський описав у своїх спогадах, у роботі "До театральної молоді" та численних листах. Кропивницький був і першим мистецьким вчителем Саксаганського. За рекомендацією Марка Лукича Панас Карпович, ще під час навчання у реальному училищі, почав брати безпосередню участь у спектаклях і мав великий успіх. Коли Кропивницький виїхав з Єлисаветграда, то Саксаганському почали доручати ролі Марка Лукича. "Я їх виконував, – писав Панас Карпович, – наслідуючи засобам Марка Лукича, бо відвідуючи репетиції і спектаклі, я добре запам'ятав собі всю його манеру грати, всі його рухи, інтонації і міміку. Кропивницький був тоді для мене ідеалом актора і людини – і я старанно копіював його"⁵.

Під час навчання в реальній школі найближчим другом Саксаганського був Андрій Грабенко. Вечорами після занять вони обов'язково ходили до театру. Самі вони також грали. Ставили п'єси "Наталка-Полтавка", "Назар Стодоля", "Москаль-чарівник". Вистави відбувалися здебільшого в будинку Білозерова або в ремісничій школі.

У реальній школі видавалася рукописна газета. Співробітниками були: Микола Садовський, Андрій Грабенко, Панас Тобілевич, Дяченко і Йосип Шевченко, який тоді вчився у військової школі. Про цю газету є згадка в "Заключении по делу о Елисаветградском народолюбительском кружке", де було зафіксовано: "Тарковский задумал издавать рукописную газету "Ученик" тенденциозного содержания с тем, чтобы при её помощи наметить лиц наиболее способных к вступлению в проектируемый Тарковским побочный кружок саморазвития... Ученики отнеслись к изданию довольно сочувственно, так что даже устроили по помещённому в газете проекту кассу взаимопомощи"⁶.

Олександр Карлович Тарковський був рідним братом першої дружини Івана Карповича Карпенка-Карого, вихованцем вищої реальної школи, одним з найактивніших діячів Єлисаветградської нелегальної організації і керівником молодіжних таємних гуртків у місті. Він жив у будинку Тобілевичів і був у тісних дружніх стосунках з братами Тобілевичами та їхньою сестрою Марією. Під його керівництвом у реальній школі працював нелегальний гурток революційного спрямування. Серед членів цього гуртка був і Саксаганський. Спочатку перекладали художні твори, потім статті М.Чернишевського та розділи з політичної економії. Жандармський офіцер, слідчий у справі Єлисаветградської нелегальної організації, писав у висновках: "Несмотря на невинный с первого взгляда характер занятий названного кружка, он несомненно имеет преступное направление. Такое направление ... обнаруживается ... из того ..., что материалом для переводов выбирались ... сочинения, изображающие тяжёлое экономическое положение народа, его социальную приниженность с целью ... уяснить ... недостатки настоящего строя и показать, что изменение такового возможно достигнуть лишь путём борьбы с существующими порядками"⁷.

Великий вплив на формування Панаса Саксаганського, як людини і митця, мав Іван Карпенко-Карий, який був дуже цілеспрямованою і вольовою людиною. Дружба між братами зав'язалася ще з дитинства. "Характерним є такий факт: Панас Саксаганський щоденно спілкувався на сцені з Кропивницьким, Садовським, Заньковецькою і, безумовно, вчився у них секретів професії, проте по останню пораду йшов до старшого брата. І, як він сам про це згадував, такі "домашні репетиції" найбільше сприяли подоланню невпевненості й невмілості початківця"⁸. Час показав, що дружба братів була міцна і плідна. Вона ніколи не затьмарювалась особистими амбіціями, творчими суперечками й обірвалася лише зі смертю Івана Карпенка-Карого.

У 1876 році почалася російсько-турецька війна. Вистави в цей час припинилися через Емський указ, одним з пунктів якого була заборона сценічних вистав на "малоруському наріччі". У 1878 році Саксаганський поступив на службу до 58-го запасного батальйону, а через два місяці був направлений до Одеської військової школи. Він успішно склав іспити і був призначений фельдфебелем, але через погану поведінку був понижений спочатку до старшого унтера, згодом до молодшого унтера. Втім невдовзі він втратив і цю посаду через те, що юнкери почали видавати газету, в одному з номерів якої висміювали начальство.

У 1879 році Саксаганського перевели на службу до 58-го піхотного полку, що перебував у Миколаєві. Тому послідовним продовженням виховання Панаса Саксаганського стали часи його військової служби, відзначені близьким спілкуванням з Ашенбреннером – одним з провідних діячів "Народної волі" і керівником її військової організації, та групою молодих офіцерів, що гуртувалися навколо нього. Тут читали і обговорювали заборонену літературу, сперечалися на різні політичні теми. Але навіть перебуваючи на військовій службі, Панас Карпович не переставав думати про театр, дивився спектаклі, відвідував концерти, їздив слідом за артистами, читав Плутарха, Гете, Джіованолі, вивчав напам'ять твори Гомера. Влітку 1883 року царський уряд розгромив військово-революційну організацію та заарештував однополчан Саксаганського, в т.ч. Ашенбреннера.

У цей час у Миколаїв завітала театральна трупа Чернишова. Саксаганського умовили взяти участь у водевілі "Сватання на вечорницях" та проспівати в концерті дует "За Німан іду".

Гра Панаса Карповича дуже сподобалася Чернишову, але через анонімне донесення він більше не грав.

Поступово Саксаганський розчарувався у військовій службі і не знав, що йому робити далі. Він продовжував захоплюватись театром, супроводжував у гастрольних подорожах петербурзького співака Мельникова, дивився вистави російської трупи Новикова.

У серпні 1883 року під час військових маневрів в Одесі Саксаганський побачив афішу, в якій було вказано, що трупа М.Г. Старицького, на чолі з Кропивницьким, Садовським та Заньковецькою грає в театрі на розі вулиці Грецької та Колодязного провулка. З цього часу він майже щодня бував у театрі. Вагання щодо обрання шляху в житті і зустріч з українською трупою М.Старицького приводять П.Саксаганського до цілковитого розчарування військовою службою. “Я не знав, що робить, і знову стояв на роздоріжжі. Там – “маршировка”, безпросвітне життя; тут – широкий обрій... Спробувати щастя?.. А що, коли я бездара?.. З цього баламуту я захворів на нервову пропасницю і подав рапорт, що “службу нести не могу”⁹. Командир полку запідозрив П.Саксаганського у симуляції хвороби і прислав до нього полкового лікаря. Така недовіра обурила Панаса Карповича і він подав прохання про відставку.

Так, у листопаді 1883 року він залишив військову службу і вступив до трупи Старицького, яка переїхала до Миколаєва. Трупа М.Старицького грала в театрі на вулиці Адміральській. Основний склад трупи був такий: М.Кропивницький, М.Садовський, В.Грицай, Л.Манько, А.Максимович, Ю.Касіненко, М.Заньковецька, М.Садовська-Барілотті, Г.Гай, Г.Затиркевич, О.Вірина, Л.Квітка, М.Маньківська. З цього часу почалася його діяльність як професійного актора. У тяжких умовах переслідувань української культури царською владою, Саксаганський разом зі своїми братами та колегами прагнув створити національний український театр. І як актор, і як режисер він прагнув до реалістичного відображення дійсності на сцені, наполегливо працював над кожним спектаклем. Сцена для нього була “трибуною, з якої можна виступати на захист українського простого люду”¹⁰. Панас Карпович вивчав ідеї суспільних діячів того часу: Т.Шевченка, В.Белінського, О.Герцена, М.Чернишевського, М.Добролюбова. Їхня творчість виразно відбилася як на характері самого світогляду, так і на мистецьких поглядах П.Саксаганського.

Відомо, що Панас Карпович Саксаганський не закінчив жодного мистецького навчального закладу, не мав спеціальної театральної освіти. Проте з його теоретичних праць, листів, і особливо творчої діяльності видно, що він був високоосвіченою людиною, досконало знав історію української і світової літератури, історію театру, був обізнаний з теоріями багатьох діячів мистецтва і філософів. Величезний обсяг знань у різних галузях він здобув, як він сам про це говорив, у “школі-самотужці”¹¹, тобто самоосвітою. До цього Саксаганського спонукали також перші невдалі виступи на сцені професійного театру.

Переживаючи і хвилини тяжких розчарувань, і щасливі часи піднесення, П.Саксаганський наполегливо працював над самоосвітою. Навіть після закінчення гастролей, коли інші актори їхали відпочивати, Панас Карпович не припиняв своєї роботи. Так було, наприклад, після одеських гастролей у 1888 році, коли він, за його власним визначенням, “закопався в книжки й цілими днями читав, а ввечері ходив дивитися на знаменитого німецького артиста Посарта”, прагнучи збагнути “таємниці” акторського мистецтва і уперто дошукуючись його “секретів”. “Але я ішов навпомацки, не маючи ні знань, ні досвіду, – згадував Панас Карпович пізніше, – на кожному моєму кроці поставало питання: Як? Я весь горів жадобою знання і читав, і перечитував усе, що тільки попадалось мені про мистецтво”¹². Він усвідомлював необхідність вивчення досвіду своїх попередників. Найбільше Панас Карпович захоплювався М.С.Щепкіним, якого вважав основоположником театрального реалізму. Щепкінські “Записки актора”, листи до рідних, друзів і колег, спогади про нього і теоретичні праці – все це вивчав Панас Саксаганський і приходив до висновку, що той, хто хоче стати справжнім, освіченим актором і досягти успіхів у театральному мистецтві, повинен цікавитися творчим методом М.Щепкіна.

І.Карпенко-Карий, М.Кропивницький, П.Ніщинський, М.Ашенбреннер – кожен по-своєму впливали на формування світогляду П.Саксаганського, переконували його у тому, що праця і мистецтво нерозривні, що театр тісно пов’язаний з навколишнім життям, яке становить його зміст.

Свій багаторічний мистецький досвід Панас Карпович Саксаганський намагався передати

молоді. Саме тому у своїх теоретичних роботах “До театральної молоді”, “До молодих режисерів” і мемуарах “По шляху життя” він висвітлив власний досвід сценічної діяльності і висловив свої погляди на мистецтво актора і режисера. Названі праці багато в чому можуть прислужитися і сучасним митцям.

¹ Саксаганський П.К. До театральної молоді. – К., 1952. – С. 98.

² Там само. – С. 100.

³ Тобілевич Б.П. Панас Карпович Саксаганський. 1859 – 1940. Життя і творчість. – К., 1957. – С. 7

⁴ Саксаганський П.К. До театральної молоді. – К., 1952 – С. 101

⁵ Там само. – С. 107.

⁶ Стеценко Л.Ф. Панас Саксаганський. Нарис про життя і творчість. – К., 1959. – С. 14

⁷ Там само. – С. 15.

⁸ Коломієць Р.Г. Театр Саксаганського і Карпенка-Карого. – К., 1984. – С. 13.

⁹ Саксаганський П.К. По шляху життя. Мемуари. – Харків, 1935. – С. 77.

¹⁰ Там само. – С. 184.

¹¹ Стеценко Л.Ф. Панас Саксаганський. Нарис про життя і творчість. – К., 1959 – С. 34.

¹² Там само.

В статтє анализируются источники формирования мировоззрения выдающегося украинского актёра и режиссёра Панаса Карповича Саксаганского (Тобилевича), его становление как личности и художника.

Ключевые слова: Панас Саксаганский, формирование мировоззрения, история украинского театра.

In the article the sources of forming world outlook of great Ukrainian actor and producer Panas Karpovych Saksahanskyi (Tobilevych) and his formation as personality and artist are analysed.

Key words: Panas Saksahanskyi, formation of the world outlook, history of the Ukrainian theatre.